

Особисто писав музичні твори (архієпископ Чернігівський і Новгородсiверський Лазар Баранович. Відомо, що один із рукописних Ірмологiонiв початку XIX ст. (зберігається сьогодні у Львівському історичному музеї) містить Херувимську пісню його авторства [10, с. 60] Існують також відомості про поширення створених ним кантiв і псалмiв [10, с. 59–60].

Відомо також, що Димитрій Туптало – майбутній митрополит Ростовський і Ярославський – за час перебування в Чернігівському культурно-просвітницькому осередку написав низку поетичних кантiв, які пізніше увійшли до антології духовної пісні «Богогласник», що засвідчує їх широку популярність [20, с. 49].

Нами виявлено, що в Інституті рукопису НБУВ зберігається текст музичного твору «Канон памяти ради смертной ко Пресвятой Богородици!», автором якого був один з харківських преосвященних – єпископ Белгородський Іустин Базилевич [9]. Вивчення особливостей цього твору у майбутньому може дати можливість, з одного боку, доповнити існуючі відомості про жанр «канону» у музичному мистецтві, а з іншого – охарактеризувати популярну для тогочасної творчості богородичну тематику.

Дослідження тематики музичних творiв виявляє, що крім Пресвятої Богородиці популярними були також життя і чудеса Св. Великомучениці Варвари. На початку XVIII ст. Київський митрополит Іоасаф Кроковський склав «Акафист Св. Великомучениці Варварі» і постановив виконувати його щотижня у віторок перед літургією. [3, с. 34] Виданий 1698 р. у Києво-Печерській друкарні 1698 р., твір був надзвичайно популярним і витримав у XVIII аж 27 перевидань: 1698 р., 1728, 1737, 1739, 1741, 1746 та ін. [6]. Про велике поширення Акафистiв українського друку свiдчить та обставина, що під час перебування в Києві імператриці Єлизавети керівництво Києво-Печерської лаври вручило їй у подарунок 54 книги печерського друку, у тому числі 2 «Акафиста св. Варварі» і 2 Акафиста св. Миколаю [1, с. 98–99].

Нотні записи таких творiв практично не збереглися. Тому дуже цінною є інформація про існування таких записiв. Існує згадка, що на додаток до першого підручника з риторики, створеного в Чернігівському колегіумі, – курсу риторики «Clavis scientiarum» («Ключ знання») 1708 р., його автор, перший префект колегіуму Антоній Стаховський написав драматичний твір «Провіщення риторської Сивілли», два віршовані твори на честь Марса і кант на честь св. Катерини [12, с. 73]. Кант на честь св. Катерини співався студентським хором Чернігівського колегіуму. Дослідники ще в кінці XVIII століття зазначали про існування нотного запису цього канту [5, с. 289].

Вищенаведений матеріал засвідчує вагому роль української церковної еліти у розвитку музичної освіти та церковного хорового співу в Україні XVII–XVIII ст. Керівники Києво-Могилянської академії з вищого духовенства були безпосередніми організаторами музичної освіти в Києві, що послужило зразком для започаткування відповідних класiв у колегіумах у Чернігові, Харкові та Переяславі. Порівняння адміністративних і кадрових заходiв українських архієреїв щодо започаткування і налагодження при своїх резиденціях осередкiв хорового церковного співу свiдчить, що важливу роль при цьому грало особисте зацікавлення того чи іншого ієрарха, особливо у тому випадку, якщо вони самі виступали творцями кантiв, канонiв, акафистiв та інших музичних творiв.

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – Ч. 2. – 567 с. 2. Васюта О. Музичне життя на Чернігiвщині у XVIII–XIX ст. / О. Васюта – Чернігiв, 1997 3. Голованский Евстратий, иеромонах. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный и его скит Феофания. – К., 1878. 4. Демидовский В. Краткий очерк состояния Переяславско-Полтавской Семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – Часть неофициальная. – С. 735–776. 5. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 гг.) / Н. Докучаев // Черниговские епархиальные известия. Прибавления. – 1870. – № 16. – С. 283–310 6. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародрукiв, виданих на Україні. – У 2-х томах, 3-х книгах. – Львів, 1981, 1984., Кн. 1, ч. 1, 2. 7. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Т. 1. – Харьков, 1852. – 322 с. 8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4. – Чернигов, 1873. 9. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 301, № 336п. 10. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання / Упор. З. І. Хижняк. За ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001. 11. Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А. С. Лебедев. – Харьков, 1902 12. Травкіна О. Чернігiвський колегіум / О. І. Травкіна // Український історичний журнал. – 2000 – № 5. – С. 68–77. 13. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Т. 1. – Казань, 1914. 14. Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII століття: Київське пініє. Київська нота. Київська граматика. – К., 2004. 15. ЦДІАК України. – Ф. 1973, оп. 1, спр. 49. 16. ЦДІАК України. – Ф. 1973, оп. 1, спр. 336 17. ЦДІАК України. – Ф. 990, оп. 1, спр. 1450. 18. ЦДІАК України. – Ф. 990, оп. 1, спр. 1451; 19. ЦДІАК України. – Ф. 990, оп. 1, спр. 1453. 20. Шевчук В. Співці музи рок-соланської в Чернігові. Києво-чернігiвський осередок поетів другої половини XVII та першої половини XVIII століття / Валерій Шевчук // Чернігiвські Афіни / упорядкування, передмова А. Макарова. – К.: «Мистецтво», 2002. – С. 44–56.

Ярослав Фоцан

Українські архієреї Могильовської єпархії: сутність і перспективи дослідження

У статті проаналізовано нинішній стан вивчення життя та діяльності єпископів Могильовської єпархії українського походження у XVI–XVIII ст. Розглянуто їх роль у духовному та культурному житті білоруського народу як носіє українських традицій. Окреслено основні перспективи подальших досліджень з даного питання.

This paper examines the current study of the life and activity of the Ukrainian-born bishops at the Mohylyov Eparchy in the 17th – 18th centuries and their role in the spiritual and cultural life of the Belarusian people as bearers of the Ukrainian traditions. It also outlines the basic recommendations for further research on the subject.

Окрема Могильовська православна єпархія виникла у 1632 році шляхом виділення зі складу Полоцької єпархії. Протягом значного часового проміжку, починаючи з 30-х

років XVII ст. і закінчуючи 70-ми роками XVIII ст., вона залишалась єдиною православною єпархією на території Речі Посполитої.

Складне становище православ'я у Білорусі окресленого періоду, котре не давало можливості підготувати на власних теренах достатню кількість ієрархів, сприяло активному поширенню там київських культурно-освітніх традицій. Їх носіями були передусім могильовські єпископи українського походження, більшість з котрих були водночас і вихідцями з київського культурно-освітнього кола – випускниками Києво-Могилянської академії: Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький, Феодосій Василевич, Сильвестр Святополк-Четвертинський, Арсеній Берло, Йосиф та Ієронім Волчанські, Георгій Кониський.

Єпископи православної Могильовської єпархії мали вагомий вплив на свідомість своєї пастви, місцеву релігійну культуру, національне самовизначення вірян [15, с. 261]. Тож та обставина, що їх переважна кількість була українського походження чи представниками київського культурно-освітнього осередку, підкреслює особливу роль українських культурних впливів серед білорусів.

Питання українських культурних впливів на сусідні народи зазначеного періоду неодноразово піднімалося дослідниками різного профілю, проте російська тема була однозначно пріоритетною у виборі країни-реципієнта українського інтелектуального донорства [5, 19, 20].

Водночас проблема культурного діалогу українського та білоруського народів, спричиненого територіальною, мовною і релігійною близькістю, і передусім ролі у ньому представників київської вченості XVII–XVIII ст., хоч і не оминалася увагою сучасних істориків [12], водночас не була предметом окремого серйозного дослідження. Спроба певною мірою заповнити цю прогалину і послужила метою даної статті.

Попри наявність низки праць, присвячених вивченню як життя та діяльності окремих єпископів-українців, так і історії Могильовської єпархії загалом, питання їх ролі як носіїв і трансляторів українських традицій залишається практично недослідженим. Роботи, присвячені зазначеним архієреям, переважно стосуються вивчення їх церковної діяльності (особливо це стосується дореволюційних досліджень), зокрема їх безпосередньої ролі у протистоянні православ'я та унії. При цьому слід враховувати, що після поділів Речі Посполитої склалась така ситуація, коли для представників Уніатської церкви фактично не існувало реальних умов для проведення, а тим більш для видання подібних розвідок. Тож за часів Російської імперії деталі цього конфлікту вивчали дослідники майже виключно з православного табору, об'єктивність робіт яких була далеко не безсумнівною. Зокрема, характеризуючи доробок одного з них – Михайла Кояловича, сучасні дослідники підкреслюють суттєву заангажованість й однобічне висвітлення всіх тих моментів, що стосуються взаємодії православ'я та унії.

Серед праць, присвячених вивченню широкого спектру питань з історії церковних відносин на території Речі Посполитої XVII–XVIII ст., у котрих висвітлювались і окремі аспекти діяльності могильовських ієрархів українського походження, слід відзначити як низку робіт, створених за часів Російської імперії, так і сучасних досліджень. Зокрема, з низки праць XIX – початку XX ст. із зазначеної тематики варто згадати дослідження Миколи Бантиш-Каменського «Історична звістка про утворену в Польщі унію» [3], нещодавно перевидану в Мінську монографію Михайла Кояловича «Історія возз'єднання західноруських уніатів давніх часів» [13], а також видання, в якому детально

представлено діяльність усіх могильовських ієрархів – «Могильовська єпархія. Історико-статистичний опис» [16].

Серед сучасних узагальнюючих досліджень слід відзначити роботи польських авторів Антона Міроновича («Православна Церква в давній Речі Посполитій», «Білоруська єпархія у сімнадцятому і вісімнадцятому століттях» та «Православна Білорусь» [15, 23, 24]) і Лешека Цвікли («Політика державної влади щодо православної Церкви і православного населення в Польському Королівстві і Великому Князівстві Литовському в 1344–1795 роках» [22]) та працю американської дослідниці Барбари Скіннер «Західний фронт Східної Церкви: конфлікт Унії і Православ'я у Польщі, Україні, Білорусі та Росії XVIII століття» [27]. Деякі цікаві факти щодо контактів очільників Могильовської єпархії українського походження з Києво-Печерською лаврою містяться в книзі Світлани Кагамлик «Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)» [7].

Оскільки в зазначений період переважна більшість могильовських єпископів, вихідців з України, були випускниками чи викладачами Києво-Могилянської академії, основні біо-бібліографічні відомості про них знаходимо в енциклопедичному виданні «Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.» (К., 2001).

Авторству згаданого Антона Міроновича належать не лише загальні дослідження, а й розвідки, присвячені окремим могильовським єпископам: «Сильвестр Косов – єпископ білоруський, митрополит київський» [26] та «Сильвестр Четвертинський, єпископ білоруський» [25].

Вищенаведене засвідчує, що життя та діяльність українців, котрим судилося свого часу очолювати Могильовську єпархію, у тій чи іншій мірі висвітлено у наявній на сьогодні історіографії. Наразі найдослідженішою серед згаданих архієреїв є постать Георгія Кониського. Про це свідчить низка присвячених його особі монографій, статей, дисертацій та інших матеріалів Михайла Буглакова, Марії Кашуби, Ярослава Матвіїшина та ін. дослідників [4, 6, 9, 10, 11, 14, 19].

На основі вивчення вказаних досліджень та архівних документів можна зробити певні попередні висновки щодо ролі могильовських єпископів українського походження у розвитку білоруської духовності і культури зазначеного періоду.

Одним з найперших українських архієреїв, який зробив свій внесок у розвиток культурної і церковної сфери на білоруських землях, був Сильвестр Косов – перший префект і викладач риторики Києво-Могилянської академії. У 1635 році він прийняв хіротонію на єпископа Мстиславського, Могильовського і Оршанського, в якому сані прослужив до 1647 року. На білоруських землях Сильвестр Косов особливу роль відводив поширенню освіти і книжкової справи, зокрема особисто брав активну участь у діяльності друкарні в Оршанському Кутейнському Богоявленському монастирі як автор богословської праці «Дидаскалія» (1637) [7, с. 412].

Наслідуючи приклад Петра Могили, Сильвестр Косов заснував у своїй єпархії щорічні собори підвладного йому духовенства. На цих соборах єпископ виголосив для священників низку настанов й повчань, у тому числі й щодо належного здійснення церковних таїнств. Перший з подібних соборів відбувся незабаром після прибуття Сильвестра Косова до Білорусі у жовтні 1636 р. Матеріали цього собору й були незабаром оприлюднені Сильвестром Косовим під назвою «Дидаскалія». Цей твір довгий час вважався зразком архіпастирського повчання своєї пастви [16, с. 47]. Проте згодом книга була піддана критиці з боку російських

ієрархів. Так, московський патріарх Йоаким у 1690 році докоряв автору «Дидаскалії» за те, що окремі аспекти твору начебто суперечать православним канонам. Але на захист Сильвестра Косова та інших українських мислителів, котрі теж зазнали подібної критики, став тогочасний учений Димитрій Туптало, наголосивши, що «...оставляя в Москве мудрствовать греческих или греко-латинских учителей, мы якоже научимся от отец наших, тако исповедуем» [2, с. 179].

Більшість новопоставлених єпископів, вирушаючи з України до Білорусі, везли з собою твори українських авторів, намагалися залучити собі на допомогу земляків з освічених українців. Зокрема, збереглися відомості про те, що єпископ Ієронім Волчанський прохав у Синоду дозволу викликати до Могильова священиків з Київської єпархії як вчителів та проповідників. Дозвіл було отримано, але за умов відсутності коштів не лише на утримання приїжджих, а й навіть для оплати дорожніх витрат, Волчанський не зміг реалізувати свій задум [16, с. 319–320].

Вирішити дану проблему і широко залучити вихідців з України до просвітницької діяльності у Білорусі вдалося наступному білоруському архієрею Георгію Кониському. Розпочавши знайомство зі справами в Могильовській єпархії, Кониський констатував значну нестачу православних священиків взагалі, та достатньо освічених зокрема. Шляхом до вирішення цієї кадрової проблеми, на його думку, мало стати заснування семінарії. Не чекаючи відкриття навчального закладу, єпископ наказав двом з п'яти українських священиків, які приїхали з ним, – Василю Садовському та Дмитру Чугаєвичу – тлумачити у церкві в недільні дні Євангеліє та катехізис [4, с. 107]. Намагаючись прискорити процес підготовки гідних кандидатів на роль священнослужителів, він організував у 1757 році при Могильовському Братському Спаському монастирі шкільні класи, викладачами яких стали згадані Садовський та Чугаєвич [4, с. 109]. Наслідком цих зусиль архієрея у 1759 році у Могильові було відкрито семінарію, хоча на перших порах й без повного набору необхідних дисциплін.

Нелегке становище Могильовської православної єпархії в перші десятиліття єпископства Кониського негативно позначилось і на умовах існування навчального закладу. Так, у ніч з 28 на 29 січня 1760 року група озброєних холодною та вогнепальною зброєю вихованців Могильовської єзуїтської семінарії на чолі з плебаном Михайлом Зеновичем вчинили напад на архієрейський будинок та семінарію. Під час погрому було серйозно поранено кількох учнів православної семінарії, а сам єпископ Георгій був змушений шукати порятунку в темних підвалах свого будинку. Про цей випадок преосвящений писав у посланні до Синоду: «От сего случая, священство епархии моей и граждане здешние детей своих до семинарии давати опасаются, почему и число учеников не великое до сих пор находится» [4, с. 125].

У серпні 1756 року Кониський звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням надрукувати відредагований ним особисто Катехізис [20]. Він містив основні положення християнської віри в найбільш простому викладі, «дабы удобно было всякому запомнить изучити» [4, с. 108]. Але Синод на той час надавав дозвіл на видання у Лаврській друкарні лише тих книг, зміст котрих було приведено в сувору відповідність з аналогічними московськими виданнями [8, с. 93]. Тому відповідь керівництва Лаври на це прохання була негативною, натомість було наказано надіслати до Білорусі сто Катехізисів, виданих у Московській

синодальній друкарні. Кониський із вдячністю прийняв цей подарунок, але остаточно зрозумів, що без заснування власної друкарні не досягне успіху в розвитку культури, освіти і духовності православного населення Білорусі. Зусиллями преосвященного в 1757 році було відкрито друкарню при архієрейському домі. Достеменно невідомо, яку саме книгу там було видано першою. Скоріше за все, це могло бути або «Окружное пастырское послание», або згаданий вище скорочений Катехізис Теофана Прокоповича, котрий не вдалося надрукувати в Києві [14, с. 42]. Цей Катехізис користувався таким попитом, що в 1761 році його з незначними змінами було перевидано. Того ж, 1761 року Кониський видає «Собрание поучительных слов» [14, с. 44], примірники котрого на сьогодні не виявлені.

У 1786 році вийшов із друку латиномовний курс поетики Теофана Прокоповича «Про поетичне мистецтво», котрий почав використовуватися як підручник у Могильовській семінарії. Також практикувалося видання різноманітних, необхідних для духовенства книг і їх подальше розповсюдження за незначну ціну [4, с. 110]. Отже, як свідчить вищенаведене, заснована Кониським друкарня, як і заведена ним семінарія, стала для православного білоруського населення цінним засобом протидії католицизму та унії і вагомим джерелом несення на їхні терени українських культурно-освітніх традицій.

Не залишалися осторонь навчального процесу й книги, привезені Кониським з України. У період, коли семінарія не мала свого приміщення, не було й семінарської бібліотеки, як такої. Усі книги зберігались у єпископа і при потребі видавались для користування вчителям. Пізніше, після побудови окремого приміщення, деякі придатні для навчання семінаристів книги були передані до бібліотеки навчального закладу [17, с. 460]. Достеменно невідомо, але серед цих книг могли бути й українські видання.

Кониський розумів, що за тогочасних обставин чекати того часу, коли завершиться навчання місцевого духовенства, змоги не було, а тому приймає рішення клопотатися в Синоді про дозвіл направляти до Білорусі священиків з України. Клопотання було задоволене 25 січня 1758 року [4, с. 110].

Турботи Кониського про культуру білоруського народу та виховання для нього достойних викладацьких кадрів дали незабаром перші результати. Випускники семінарії, виховані в душі Києво-Могилянської академії, ставали освіченими священиками. Ті з вихованців, які ще не досягли необхідного віку для набуття сану, від'їжджали для подальшого навчання на Україну і в Росію, або ж ставали домашніми вчителями. Багато з них пізніше зайняли важливі громадські та державні посади. Найталановитіших з семінаристів (П. Околовича, І. Захаржевського, В. Вежека та інших) Кониський залишав при навчальному закладі й ті ставали носіями українських освітніх традицій на освіту і культуру Білорусі. Турботу архієпископа про своє улюблене дітище – Могильовську семінарію – засвідчує також та обставина, що незадовго до своєї смерті він видає наказ і на майбутнє залишати кращих студентів при семінарії [1, с. 144], щоб та ніколи не відчувала нестачі в гідних вчителях.

У своєму архієрейському управлінні на теренах білоруських земель Георгій Кониський використав набутий в Україні адміністративний досвід як ректора Києво-Могилянської академії і настоятеля Києво-Братського монастиря. Значною мірою саме завдяки зусиллям преосвященного православне населення Речі Посполитої повернуло собі належний правовий і релігійний статус у

державі. Водночас його діяльність, спрямована на допомогу правлячим колам Російської імперії щодо приєднання уніатів до православ'я та русифікації церковного обряду, мала певні негативні наслідки для культурно-релігійної самоідентифікації українського та білоруського народу.

Отже, як свідчить вищенаведене, на сьогоднішній день представлена значна література щодо діяльності могольовських архіпастирів, вихідців з України. Існує низка різночасових узагальнюючих праць як вітчизняних, так і закордонних авторів. Проте варто відзначити певну диспропорцію в персоналізованій інформації щодо окремих могольовських ієрархів з українського духовенства. На цьому фоні найбільш виграшною постає особа Георгія Кониського, водночас постаті більшості інших удостоєні лише фрагментарних згадок в історичній літературі. З цих мотивів існує широкий простір для досліджень у цій сфері. Необхідні насамперед детальні наукові розвідки, присвячені маловідомим в історіографії архієреям, а в кінцевому результаті – комплексна праця, котра без конфесійної упередженості представить специфіку релігійного протистояння на теренах Могольовської єпархії та всебічно розкриє роль української церковної еліти у розвитку культури і духовності білоруського народу.

1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа: [в 14 т.]. – Вильна, 1867. – Т. 2. – XV, 258, CI, 27 с. 2. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академию / В. Аскоченский. – К., 1856. – Ч. I. – 370 с. 3. *Бантыш-Каменский Н. Н.* Историческое известие о возникшей в Польше Унии / Николай Бантыш-Каменский. – М., 1805. – 454 с. 4. *Буглаков М.* Преосвященный Георгий Конисский, Архиепископ Могилевский / Буглаков Михаил. – Минск: Виноград, 2000. – 656 с. 5. *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – Київ: «Дніпро», 1993. – 447 с. 6. *Григорович И.* Жизнь Архиепископа Георгия Конисского / Иоанн Григорович // Собрание сочинений Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – СПб., 1861. – С. VII–LXVII. 7. *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). / Світлана Кагамлик. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2005. – 552 с. 8. *Кагамлик С.* Українські православні культурно-освітні осередки як спосіб інтелектуального згуртування (середина XVI–XVIII ст.) / С. Кагамлик // Українознавство – 2007. Календар-щорічник. – 2006. – С. 88–93. 9. *Кашуба М. В.* Георгий Конисский / Кашуба Мария Васильевна. – Москва: Мысль, 1979. – 173 с. 10. *Кашуба М. В.* Георгий Конисский і

його «філософський курс» [передмова упорядника] / М. В. Кашуба // Конисский Георгий. Філософські твори: у 2-х т. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5–42. 11. *Кашуба М. В.* Георгий Конисский – світогляд та віхи життя / Марія Василівна Кашуба. – К.: Укр. Центр дух. культ., 1999. – 228 с. 12. *Кошалеў М., Папоўская Т.* Да пытання развіцця культурных узаемасувязей беларускіх і украінскіх зямель у складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай / М. Кошалеў, Т. Папоўская // Український вимір: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-білоруські культурні зв'язки: історія і сучасність». – Вип. 2(7). – Чернівці: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – С. 53–56. 13. *Коялович М. О.* История воссоединения западнорусских униатов старых времен / М. О. Коялович. – Мн.: Лучи Софии, 1999. – 688 с. 14. *Матвійшин Я. О.* Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795) / Я. О. Матвійшин // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., – 1993. – Вип. 1. – С. 39–58. 15. *Мірановіч А.* Праваслаўная Беларусь / А. Мірановіч. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2009. – 352 с. 16. Могилевская епархия. Историко-статистическое описание. Могилев на Днепре, 1908. – Т. I. – Вып. II, Ч. I. – 415 с. 17. *Романова Н. И.* Книжное собрание святителя Георгия Конисского как часть историко-культурного наследия Украины и Беларуси / Н. И. Романова // Могилянські читання. – 2006. – С. 459–465. 18. *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / Харлампович К. В. – Т. 1. – Казань, 1914. – 878 с. 19. *Фошан Я. I.* Георгий Конисский як носій українських церковних і культурних традицій на теренах Білорусі. Автореф. дис.... канд. іст. наук: 09.00.12 / Я. I. Фошан. – К., 2011; 20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 128, оп. 1 друк., спр. 7, арк. 90–90зв. 21. *Цимбалістий П.* Українські культурно-релігійні впливи на Московщину / Петро Цимбалістий // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – Т. 181: Релігія в житті українського народу. – С. 157–178. 22. *Ćwikła L.* Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1795 / Ćwikła Leszek. – Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2006. – 372 s. 23. *Mironowicz A.* Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku. / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. – 351 s. 24. *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001. – 352 s. 25. *Mironowicz A.* Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski / A. Mironowicz. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2004. – 112 s. 26. *Mironowicz A.* Sylwester Kossow – biskup białoruski, metropolita kijowski / A. Mironowicz. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1999. – 144 s. 27. *Skinner B.* The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia / Barbara Skinner. – DeKalb: Northern Illinois University Press, 2009. – 295 pp.